

قلمدانی از آقا بزرگ شیرازی

در

موزه میرعماد

مریم فدایی تهرانی

ساخت شیراز ... با رقم نگارگر به عبارت «میرزا بزرگ شیرازی سنه ۱۲۶۰ و ...».

۲. تک چهره آبرنگ حاجی محمد رحیم امین التجار، با کلاه بوقی شکسته سیاه و ریش مشکی حنایی ... با کتیبه «عمل بنده درگاه آقا بزرگ نقاشی شیرازی در دارالسلطنه قزوین به هنگام رفتن به تبریز نقش شده»، موجود در موزه رضا عباسی.

۳. چهره سیاه قلم از میرزا علی مشهور به «کر اوغلی» و میرزا مهدی مستوفی با رقم «عمل کمترین آقا بزرگ شیرازی ۱۲۶۷». این اثر پیش از این در مجموعه میرزا رضاخان ارفع الدوله (دانش) در موناکو بود.

۴. قلمدان روغنی بزرگ. [در این مقاله به آن پرداخته می‌شود].

۵. تک چهره آبرنگ سیف‌الله میرزا فرزند فتحعلی شاه ... مجموعه محسن مقدم که وقف دانشگاه تهران است.

۶. تابلو رنگ روغن، مجلس میهمانی زلیخا و بانوان مصری با حضرت یوسف ... موزه رضا عباسی.
۷. تک چهره و نیم تنه ناصرالدین شاه که با تهریش و سیبل و کلاهی بلند و جقه و ... بالای تابلو به خط نستعلیق نوشته شده «السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه و دولته سنه ۱۲۷۸» ...

۸. تصویر هشت تن از فرماندهان لشکری دوره قاجاریه که در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.
۹. تصویر میرزا آقاخان مستوفی دیران، در

مجموعه خصوصی

۱۰. تابلو رنگ و روغن چهره ناصرالدین شاه ... «موزه مردم‌شناسی تهران».

دوره سلطنت فتحعلیشاه قاجار نمود یافت و شبیه‌سازی از چهره افراد به صورت شیوه‌ای مرسوم شد که پایه و اصول قدیمی داشت.

از بین تصویرسازان دوره قاجار آقابزرگ شیرازی یکی از سرآمدان این هنر بود: «از شرح زندگانی او آگاهی چندانی در دست نیست. وی در روزگار شهریار محمدشاه و ناصرالدین شاه در دستگاه

حکومتی شاهزادگان قاجار در شیراز کار می‌کرد و به همین انگیزه او را «نقاشباشی سرکاری» می‌نامیدند.

آقا بزرگ به شهرهای تهران، قزوین، تبریز و مشهد سفر کرده و در شیراز و این شهرها آثاری پدید آورده که نمونه‌هایی چند از آنها بازمانده است. دانسته‌های

مربوط به زندگی وی، از راه بررسی این آثار امکان یافته است. از کارهای نقاشی رقم و تاریخ‌دار وی چنین بر می‌آید که دوران فعالیت هنری او نزدیک به ۲۵ سال، میان ۱۲۶۰-۱۲۸۵ بوده است. آقا بزرگ

طبیعت‌گرا بود و در میان موضوعها به صورت‌سازی و چهره‌پردازی دل‌بستگی فراوان داشت و این از نمونه کارهای او آشکار است. برخی از نخستین کارهای وی

حد فاصل میان نگارهای دوره زندیان و قاجاریان است و نفوذ مکتب نگارگری شیراز در آنها دیده می‌شود. شیوه کار این هنرمند از دید طراحی و کالبد

شناسی و اجرای قاعده‌های پرسپکتیو (مناظر و مراایا) نارساست، لیکن رنگ‌گذاری و دقت و ریزه‌کاری او - که از ویژگی‌های نگارگری ایرانی است - استادانه است.

وی در رشته‌های گوناگون نگارگری از: رنگ و روغن، آبرنگ، سیاه قلم، روغنی (زیرلاکی) و نقاشی بر روی چینی دست داشت. آثار بازمانده از او به ترتیب تاریخی بدین قرار است:

۱. نگارگری بر روی کاسه و بشقاب چینی مینایی

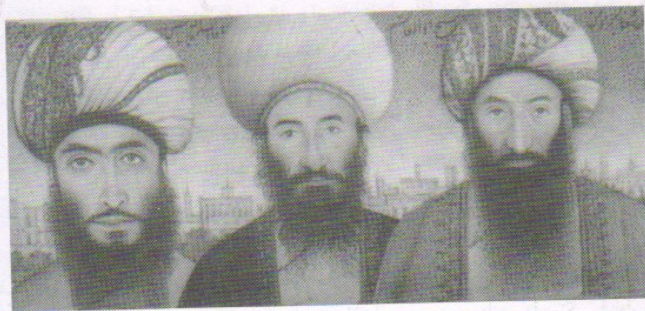
یکی از هنرهای ماندگار دوره قاجار قلمدان‌سازی یا هنر لاکی است که با نقوش تذهیبی طراحی و نقش‌اندازی می‌شد. این هنر کاربردی نه تنها بر آثار حجمی بزرگ مانند درهای لاکی به کار می‌رفت، بلکه بیشترین تأثیر بصری خود را بر اشیای کوچک و قابل حمل مانند رحل، جعبه آرایش، قلمدان‌های لاکی بر جا گذاشته است.

در حقیقت نقاشی و تذهیب بر اشیای قاجاری مراحل اولیه پیشرفت خود را از دوره صفوی آغاز نمود و تا اواخر قاجار به قوت خود باقی ماند و استادان بزرگی با ارائه آثار دل‌انگیزی از حیث صحنه‌آرایی و اجرای قواعد فن پرورش یافتند و قطعاتی که از آنان باز مانده‌اند، پایه نقاشی دوره‌های بعد شدند. نقاشی لاکی در زمان قاجار با سه مکتب متفاوت ایرانی سازی، فرنگی‌سازی، ایرانی - فرنگی‌سازی اوج گرفت و آثار فراوان در خور ستایش به وجود آوردند. همچنین رشته‌های تذهیب، قلمدان‌سازی با منظره‌نگاری و ساخت و ساز از مناظر طبیعی باغ‌ها، بناها، شخصیت‌های مشهور آن رونق یافت و با تشویق شاهان پیشرفت نمود.

از آغاز این دوره تا پایان آن استادانی مانند آقا زمان، آقا صادق، آقا نجف، صنیع‌الملک، لطفعلی شیرازی، آقا بزرگ شیرازی و ... در افق هنر ایران درخشیدند.

از آثار پر فروغ نقاشی قاجار نقاشی‌های رنگ و روغن روی بوم است که مورد حمایت دربار بود و شیوه فرنگی‌سازی یا نقاشی رنگ و روغن کار می‌شد و تک صورت‌سازی آن اغلب صورت شاهان، شاهزادگان ... و مجلس آن مذهبی، رزمی، بزمی، عاشقانه، طبیعت بیجان و شکار بود. استفاده از این تصاویر بیشتر در

مریم فدایی تهرانی - مجموعه فرهنگی - تاریخی سعدآباد.

قاجار در شهر شیراز یاری می‌دهد. طرح موجود بر این قلمدان از نوع چهره‌نمایی است که به نام «تمام چهر» معروف است. قلمدان تمام چهر نوعی طراحی و نقش‌اندازی است که به اقتضای سفارش به استاد چهره‌پرداز داده می‌شد تا در آن صورت درشت چند تن از رجال عصر را با نام آنان به خط ریز به سطح بدنه و دو پهلوی قلمدان نقش کنند و این شبیه‌سازی به نحو چشمگیر آرایش‌ها و نقوش دیگر را مانند دورنماسازی، تحت‌الشعاع قرار می‌داد. منظره دورنما سازی این قلمدان شبیه مناظر غربی با رعایت سایه روشن است که البته در مرکز

این اثر در ماه مبارک رمضان سال ۱۲۶۹ ه‍.ق توسط آقا بزرگ طراحی و بنا به دستور حاکم فارس تصویر ۲۴ تن از علما و سیاستمداران شیرازی دوره قاجار بر آن شبیه‌سازی شده است. بنا به گفته صریح آقا بزرگ همزمان با ورود حاکم فارس به دار الخلافه اثر ناتمام مانده و توسط شاگردش مشیرالملک، به اتمام رسیده است. تصویرهای این قلمدان همراه با نام شخصیت‌ها، بسیار ریز و در نهایت ظرافت و دقت نقاشی شده است. شناسایی کلیه رجال نقش شده بر این قلمدان ما را در شناسایی شخصیت‌های سیاسی و علمی دوره

معرفی قلمدان لاک‌ی موزة خط و کتابت میرعماد

شناسایی و معرفی این اثر شامل توضیحاتی درباره طرح، نقش، ابعاد، فن و جنس است. جنس قلمدان از نوع مقوای فشرده (پایه ماشه) است که با فن لاک‌ی تهیه شده و طرح آن منظره‌نما و چهره‌نمایی و نقوش آن انسانی است. قلمدان فوق با ابعاد ۴ در ۵ در ۲۶ سانتی‌متر است. این قلمدان با شماره اموال فرهنگی ۱۷۹۳ - ۳۲۴ با رقم آقا بزرگ شیرازی در موزه ثبت شده است. با توجه به کتیبه موجود در بدنه داخلی قلمدان

طلایی، فیروزهای قدیم فاصله نگرفته‌اند. تک‌چهره‌ها با سادگی غرق در تزئین صورت‌سازی شده‌اند ولی سایه روشن در حداقل است و جز کناره خط گونه‌ها و کناره بینی در برخی جاها مانند پارچه عمامه‌ها همچنان تخت است.

در بخش زبانه قلمدان تصاویری از آقازیرگ با قلمدان و قلم مویی در دست و در بخش دیگر زبانه تصویر شخصی است که رقم ندارد. در کناره قلمدان تصاویری از یک بنای قدیمی با ستون‌ها و پنجره‌های ارسی و دورنماسازی از باغ دیده می‌شود. همچنین نمایی از پل قدیمی بر روی رودخانه و تصویر خیل سربازان در دشت و خیمه و توپخانه و سوارکاران نقاشی شده است.

احتمالاً این پل می‌تواند بخشی از بند امیر از آثار عضالدوله دیلمی یا پل بهمن باشد که در ۵۶ کیلومتری شیراز ساخته شده و مربوط به دوره ساسانی است که روی رودخانه قراچاق است و ۲۶ متر درازا و ۴ متر ضخامت دارد. همچنین پل آبگینه و پل خان از دیگر بندهای این استان است که در منطقه مرو دشت و کازرون قرار دارد.^۳

طرح بنای نقوش بر قلمدان فوق به احتمال قریب به یقین مدرسه خان شیراز است که در دوره سلطنت شاه عباس اول به دستور اللهوردیکان والی فارس در سال ۱۰۲۴ ه.ق. به وسیله استاد حسین شمعی طراحی گردید. بنا دارای سردر بلند و پهن و دهلیز ورودی با کاشیکاری معرق ریز و حجرات دو طبقه در چهار سمت و صحن و ایوان بلند است. البته از جمیع مدارس آن دوره می‌توان به مدارس زیر اشاره کرد: مدرسه آقا باباخان، مدرسه بابله، مدرسه حاجی میرزا قاسم خان، مدرسه حکیم.^۴

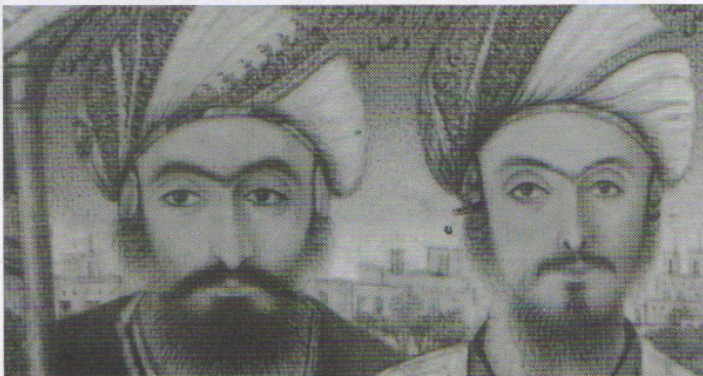
از ویژگی‌های نقاشی قرن سیزدهم تزئین و رنگ است که در طراحی لباس و دستار این تصاویر دقیقاً مشهود است. نقوش ریز با طرح بته‌جقه با رنگ قرمز دیده می‌شود. رنگ قرمز ردای یکی از رجال در پوشش رنگ‌های طلایی، نارنجی، نخودی قرار دارد. در بخش زیرین قلمدان زمینه قرمز رنگ از رنگ شنجرف دیده می‌شود که با نقش تشعیری تک رنگ طلایی کار شده است.

۱. ذکا، یحیی. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. ج اول، ص ۴۵۶، ۴۵۷.

۲. ادیب برومند، عبدالعلی. هنر قلمدان‌سازی، ص ۸۳.

۳. کریمی، بهمن. راهنمای آثار تاریخی شیراز، تهران، ۱۳۳۴، ص ۷۳.

۴. همان، ص ۷۹.

نقاشی شده که مشخصه آن عمامه آنان است. دورنماسازی این تصاویر خانه‌هایی با بادگیر است. تصاویر علما به شرح زیر است:

شیخ ابوتراب، حاجی آقا میرمومن، شیخ ابوالقاسم، آقا اسداله، آقا میرزا علی صدر، آقا میرزا احمد ولد مرحوم وصال، آقا بزرگ شیرازی، حاجی میرزا بابا، حاجی محمد خلیل، آقا طبیب محمداقبر، میرزا حاجی علی اکبر طلعت، حاجی میرزا کوچک نایب‌الصدر، آقا میرزا بابا، میرزا ابوالحسن خان فسایی. آنچه در این تصاویر ارزشمند است یکی شناخت و شناسایی رجال و علمای شیراز و دیگری شناخت آرایش موها، ریش و محاسن، تزئینات البسه، طرح و نقوش رایج این عصر است. در این تصاویر دقیقاً نشان داده می‌شود که نسبت به قرون قبل نحوه صورت‌سازی تغییر کرده است یعنی ابروها بسیار پهن‌تر و چشم‌ها درشت‌تر و طبیعی‌تر هستند اما ساخت دست‌ها مانند قدیم ترسیم شده است. شکل لبها به حالت واقعی نزدیک‌تر و صورت زنده‌تر و انسانی‌تر و بدون حالات عاطفی است. رنگ‌های موجود در این تصاویر به ظاهر محدودتر شده‌اند و قدری یکنواخت هستند. یعنی به جای انتخاب سطحی متنوع از رنگ‌های یکسان و عمیق یکنواخت و محدود انتخاب شده و رنگ‌ها در تصاویر فوق به صورت پرداز ریز جایگزین سطوح صاف و صیقلی شده‌اند. ترکیب‌بندی‌ها تمام خشک و نقوش تزئینی آن نازل هستند. رنگ‌های تصاویر به علت استفاده از رنگ‌های قرمز و سفید و آبی از رنگ‌های نیلی،

صورت اشخاص رعایت شده است. تمام تصاویر در کادر قاب‌بندی و زر نشان قرار دارد. یعنی قاب‌ها بیضی شکل و مجزاست و با خطوط طلایی ترسیم شده‌اند و درون هر قاب نقشی قرار دارد. اندازه قاب‌ها در سطح بدنه رویی و در میان دو طرف بدنه بزرگتر و در کناره کوچکتر و در حواشی قاب‌ها زر نشان شده است.^۲ بوم قلمدان از نوع ته طلایی سبز و قرمز است که از ترکیب سریشم، کنیرا، شیره انگور، صمغ ساخته شده است. بر بدنه قلمدان تصاویر هشت نفر از سیاستمداران قاجاری به نام‌های: حاجی‌الله خان، حاجی میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک، میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک، جهانگیرخان، محمد قلیخان حمایل خانی، لطفعلی خان، امیر دیوان محمدهاشم خان، مهر علی خان شجاع‌الملک در قاب‌های بیضی شکل مدور طراحی شده‌اند. مشخصه رجال سیاسی کلاه‌های بلند و گوشه‌دار قاجاری است. در پشت سر تمام تصاویر ترکیب‌بندی با مناظر اروپا با مجلس‌بندی متقارن و یک نواخت پرداخت و سایه روشن و حجم دیده می‌شود. این نوع انتخاب، روش ساده‌گرایی و با حلق عمق در نور و قامت اشخاص، یک سنت جدید در نقاشی به وجود آورده است. در طراحی افراد و استقرار شخصیت‌ها یک نوع تقارن مرکزی دیده می‌شود که نشان از ترکیب‌بندی سنتی دارد. این سنت از سنت صف و ردیف‌های نقاشی‌های مانوی تورقان و حتی حجاری‌های تخت‌جمشید پیروی کرده است. در دو طرف بدنه قلمدان تصویر ۱۴ نفر از هنرمندان و علمای مذهبی دوره قاجار در شهر شیراز